

Βενιαμίν Καρακωστάνογλου*

Τα μειονοτικά ζητήματα στην Ελλάδα

**Με αφορμή την έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ για την
πρακτική των κρατών στα ανθρώπινα δικαιώματα για το
1990**

Η έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ για την πρακτική των κρατών στα ανθρώπινα δικαιώματα (που δημοσιεύθηκε τον Φεβρουάριο του 1991 και αφορά το έτος 1990) και ειδικότερα το τμήμα της που αφορά την Ελλάδα, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στη χώρα μας και έφερε ξανά στην πρώτη γραμμή της δημοσιότητας τα μειονοτικά θέματα, που όπως φαίνεται θα αποτελούν στα επόμενα χρόνια βασικό ζήτημα επικαιρότητας, τόσο στην Ευρώπη όσο και στα Βαλκάνια.

Πέρα από τα υπαρκτά ή ενδεχόμενα ζητήματα που θέτει η έκθεση στον τομέα των σχέσεων Ελλάδος-ΗΠΑ (και τα οποία συχνά μεγαλοποιήθηκαν ή υποβαθμίστηκαν κατά τον σχολιασμό τους), παραμένει για διερεύνηση το ουσιαστικό περιεχόμενο της έκθεσης, που περιέχει και αρκετές αρνητικές διαπιστώσεις για διακρίσεις της χώρας μας στο χώρο δύο μειονοτήτων: της μουσουλμανικής και της χαρακτηριζόμενης ως «σλαβόφωνης».

Θα πρέπει, εισαγωγικά, να επισημάνουμε ότι η ενημέρωση της ελληνικής κοινής γνώμης είναι ελλιπής στα μειονοτικά θέματα, και αυτό αφορά κυρίως, την τεκμηριωμένη γνώση των εθνικών μας θέσεων, χωρίς υπερβολές αλλά και χωρίς συμπλέγματα ενοχής, που είναι αδικαιολόγητα, καθώς ο βαθμός του σεβασμού των ανθρωπίνων

*** ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ**

Ο Βενιαμίν Καρακωστάνογλου, είναι επιστημονικός συνεργάτης του τομέα Διεθνών Σπουδών, της Νομικής του Α.Π. Θεσ/νίκης.

δικαιωμάτων, γενικότερα, είναι υψηλότετος, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες (μετά το 1974) στη χώρα μας και μάλιστα σε σύγκριση με πολλές άλλες χώρες, όπως π.χ. όλες τις γειτονικές μας. Αυτό αφορά βέβαια και την πτυχή της μειονοτικής προστασίας.

Οι διαπιστώσεις της έκθεσης

Κατ' αρχήν δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η αμερικανική έκθεση, εκτός από τις αρνητικές, περιέχει και πάρα πολλές θετικές διαπιστώσεις για το ελληνικό δημοκρατικό σύστημα και την γενική κατάσταση στον τομέα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην χώρα μας (συμπεριλαμβανομένων και πολλών πτυχών της συμπεριφοράς της Ελλάδας στα μειονοτικά θέματα). Το στοιχείο αυτό θα πρέπει επίσης να εκτιμηθεί και σε σχέση με την αντίστοιχη κριτική που ασκείται στην έκθεση και για άλλες χώρες (που συχνά είναι πολύ σκληρότερη απ' αυτήν για την Ελλάδα), ώστε να καταδειχθεί ότι η θέση που κατέχει η χώρα μας στην ιεράρχηση σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πολύ υψηλή.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω όμως, η έντονη αντίδραση και οι διαμαρτυρίες της ελληνικής κυβέρνησης, των κομμάτων και της κοινής γνώμης, ήταν και δικαιολογημένες και επιβεβλημένες. Η έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, χωρίς βέβαια να επηρεάζει άμεσα ή καίρια τις διμερείς ελληνοαμερικανικές σχέσεις, είναι ένα διεθνές κείμενο, όχι αμελητέο, με πολιτική βορύτητα που δεν πρέπει να παραβλέπεται, κυρίως λόγω της πιθανής «αξιοποίησης» των διαπιστώσεών της από ορισμένες γειτονικές μας χώρες ή τους υποστηρικτές τους στο εξωτερικό. Εξάλλου, είναι βέβαιο, ότι τα θέματα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επηρεάζουν σημαντικά τη στάση του αμερικανικού Κογκρέσσου στις διμερείς σχέσεις των ΗΠΑ με τις άλλες χώρες (και ιδιαίτερα αυτές που λαμβάνουν οικονομική και στρατιωτική βοήθεια από τις ΗΠΑ). Τέλος, χώρες με ιδιαίτερα βεβαρυμένο μητρώο στα παραπάνω θέματα, όπως η Τουρκία, αισθάνονται ανακούφιση όταν οι αρνητικές γι' αυτές εντυπώσεις αμβλύνονται με την παρουσίαση αντίστοιχων προβλημάτων και σε άλλες χώρες (άσχετα βέβαια με την βαρύτητα των παραβιάσεων της κάθε χώρας, που σπανίως εξετάζεται).

Έτσι λοιπόν, μολονότι και στην περσινή αντίστοιχη έκθεση περιλαμβάνονταν αρκετές από τις αρνητικές παρατηρήσεις της εφετινής, η νέα έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, είναι σαφώς δυσμενέστερη, κυρίως για δύο λόγους:

Α) Για πρώτη φορά προβάλλεται ο ισχυρισμός για την ύπαρξη μιας «σλαβόφωνης» μειονότητας, η οποία μάλιστα επιχειρείται να συνδεθεί (τουλάχιστον ως προς τη γλώσσα) με την «Δημοκρατία της Μακεδονίας», και καταγράφονται διακρίσεις σε βάρος της. Το χωρίο αυτό της έκθεσης μολονότι είναι μικρό σε έκταση και σαφώς υπολείπεται σε σοβαρότητα από τις καταγγελίες που αφορούν την μουσουλμανική μειονότητα, παρατούτα αποτελεί μια επικίνδυνη αφετηρία με άδηλη εξέλιξη. Είναι βέβαιο ότι θα δώσει πρόσθετα επιχειρήματα για αξιοποίηση στη γνωστή προπαγανδιστική εκστρατεία των Σκοπίων, που έχει στόχο την επέκταση και στην ελληνική Μακεδονία του εγχειρήματος εθνολογικής μετάλλαξης, που επιβλήθηκε μετά το 1944 στην γιουγκοσλαβική Μακεδονία.

Το αξιοπερίεργο όμως είναι ότι στην περσινή έκθεση το θέμα ήταν ανύπαρκτο, οπότε προβάλλει εύλογα το ερώτημα αν το «μειονοτικό» αυτό θέμα προέκυψε στον διαρρέυσαντα χρόνο ή τώρα μόλις αποκαλύφθηκε! Ερώτημα που κλονίζει βέβαια την

αξιοπιστία και πληρότητα της ετήσιας αυτής έκθεσης του Στέιτ Ντιπάρτμεντ.

Εξάλλου η διατύπωση του κειμένου είναι επαμφοτερίζουσα και ασαφής ίσως σκόπιμα. Ενώ αρχικά χρησιμοποιεί τον όρο «σλαβόφωνος ορθόδοξος πληθυσμός», και καταγράφει μάλιστα τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης περί ανυπαρξίας εθνικής μειονοτικής συνείδησης αυτού του πληθυσμού, στη συνέχεια φαίνεται να τον συνδέει με τον πληθυσμό της «Δημοκρατίας της Μακεδονίας» και τη «μακεδονική» γλώσσα. Δεν προκύπτει πάντως σαφώς, αν η έκθεση δέχεται την ύπαρξη μόνο γλωσσικής μειονότητας ή και εθνικής. Η δεύτερη αυτή περίπτωση, όμως, θα πρέπει να αποκλεισθεί μετά την διευκρίνιση της επιστολής Σωτήρηχου, ότι: «οι σλαβόφωνοι... αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του Ελληνικού Έθνους». Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και σ' αυτές τις λίγες γραμμές που αφιερώνει η έκθεση στο θέμα, γίνεται έκδηλο ότι λείπει ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα σ' αυτόν τον «σλαβόφωνο πληθυσμό» και στην «μακεδονική» συνείδηση και «μακεδονική» γλώσσα που δήθεν έχει, σύμφωνα με τις γνωστές θέσεις των Σκοπίων.

Β) Μολονότι αρνητικές διαπιστώσεις για ορισμένες διακρίσεις σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, υπήρχαν και στην περσινή έκθεση, το βασικό συμπέρασμα εκείνης ήταν ότι: «σε γενικές γραμμές τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας που προβλέπονται στη Συνθήκη της Λωζάννης, γίνονται σεβαστά από την Ελλάδα». Η θετική αυτή διαπίστωση έχει απαλειφθεί από το κείμενο της εφετινής έκθεσης, πράγμα που αποτελεί σαφώς δυσμενή εξέλιξη και ίσως να αντικατοπτρίζει τον απόηχο από τα επεισόδια που έγιναν στις αρχές του 1990 στη Κομοτηνή, και τα οποία μνημονεύονται στην έκθεση, μαζί με κάποιες νεότερες εξελίξεις. Αυτό θέβαιο που δεν μνημονεύει η έκθεση, είναι ότι τα επεισόδια άρχισαν με τον φόνο ενός χριστιανού από μουσουλμάνο!

Ταυτόχρονα, καταγράφονται και κάποια πρόσθετα παράπονα των μουσουλμάνων (που κατά βάση αντικατοπτρίζουν τις γνωστές θέσεις των ακραίων κύκλων της μειονότητας). Είναι γεγονός όμως επίσης, ότι αναγνωρίζονται σαν θετικές ορισμένες πρωτοβουλίες που πήρε ή δήλωσε ότι θα πάρει η ελληνική κυβέρνηση για την αντιμετώπιση ορισμένων διοικητικών «διακρίσεων» ή άλλων θεμάτων της μειονότητας, και για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Άλλες διεθνείς εκθέσεις

Ιδιαίτερα διαφωτιστική θα ήταν η σύγκριση των στοιχείων που αναγράφονται στην έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ με ανάλογα στοιχεία που αναφέρονται σε πρόσφατη έκθεση της Κομισιόν της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και σε άλλες εκθέσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο συσχετισμός αυτός κρίνεται σκόπιμος στο βαθμό που γράφτηκε ότι: στις εκθέσεις αυτές βασίστηκε το Στέιτ Ντιπάρτμεντ για τη σύνταξη της έκθεσής του και ότι αδικαιολόγητα ξέσπασε τέτοιος θόρυβος, αφού ορισμένα για την Ελλάδα στοιχεία επαναλαμβάνονται και σε άλλες εκθέσεις αναλόγου χαρακτήρα. Οι κυριότερες από τις εκθέσεις αυτές είναι οι ακόλουθες:

1. Η έκθεση του Ισπανού καθηγητή Μ. Σιγκουάν το 1990 (που εκδόθηκε υπό την αιγίδα της Επιτροπής της ΕΟΚ).

Πρόκειται για μια έκθεση ισορροπημένη και μετριοπαθή στη διατύπωσή της, με

επιστημονικό χαρακτήρα. Μολονότι αναφέρεται στην ύπαρξη σλαβόφωνης γλωσσικής (και όχι εθνικής) μειονότητας, και στις δυσκολίες ανάπτυξης της γλώσσας, καθώς δεν αναγνωρίζεται από το κράτος στην εκπαίδευση, παραταύτα τονίζει ότι «η χρήση αυτής της γλώσσας περιορίζεται στον οικογενειακό κύκλο», όπου όμως «τα παιδιά και οι νέοι έχουν την τάση να προτιμούν τα Ελληνικά».

Στη συνέχεια η έκθεση επισημαίνει την ευαισθησία της Ελλάδος για την Μακεδονία και υπενθυμίζει τα σχέδια της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την δημιουργία αυτόνομου μακεδονικού κράτους στα πλαίσια μιας Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Και καταλήγει με τα εξής αποκαλυπτικά:

«Για τους Έλληνες, το γεγονός ότι η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση επέλεξε και υιοθέτησε τα γεωγραφικά ονόματα της Μακεδονίας και των Μακεδόνων (ελληνικά ονόματα από την αρχαιότητα) για να χαρακτηρίσει αποκλειστικά μια γιουγκοσλαβική Δημοκρατία, όπου κατοικούν Σλάβοι και ομιλείται η σλαβική γλώσσα, αποτελεί άρνηση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς στη Μακεδονία και, κατά συνέπεια, τον προάγγελο της διαρκούς αμφισβήτησης της ελληνικής Μακεδονίας».

Σε σχέση με την μουσουλμανική μειονότητα η έκθεση Σιγκουάν αναφέρει, μεταξύ των άλλων, ότι: «οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες (ελληνική και μουσουλμανική) δεν παρουσιάζουν μεγάλα προβλήματα και μπορεί κανείς να πει ότι σε τοπικό επίπεδο οι συγκρούσεις είναι σπάνιες».

Εξάλλου στη συνέχεια η έκθεση θεωρεί αναγκαίο να υπογραμμίσει κάτι που συχνά ξεχνιέται ή υποβαθμίζεται: ότι «η ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης που αριθμούσε 240.000 άτομα το 1923, σήμερα δεν έχει παρά 4.000 ηλικιωμένα άτομα».

Τέλος, άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι η έκθεση δέχεται ότι οι Πομάκοι, που δεν έχουν εθνολογική συγγένεια με τους Τούρκους, είναι λαός με σλαβική γλώσσα και μουσουλμανικό θρήσκευμα και αποτελούν το 35% του μουσουλμανικού πληθυσμού της Δ.Θράκης.

2. Η έκθεση για της «Μειονότητες στα Βαλκάνια», του Minority Rights Group του Λονδίνου. Μολονότι ο ιδιωτικός αυτός οργανισμός (M.R.G.) χαιρεί γενικά εκτιμήσεως διεθνώς και έχει αξιόλογο έργο στο χώρο των μειονοτικών θεμάτων, η συγκεκριμένη έρευνα για τις μειονότητες στην Ελλάδα δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, διόλου επιτυχής. Αυτό προφανώς οφείλεται στον συγκεκριμένο συγγραφέα που επιλέχθηκε από το MRG, τον Hugh Roulton, ο οποίος σίγουρα δεν ήταν η καλύτερη επιλογή, καθώς όπως δηλώνεται στην έκθεση, σπούδασε στο Πανεπιστήμιο των Σκοπίων. Το γεγονός αυτό, ακόμη και αν δεν θεωρηθεί εκ των προτέρων τεκμήριο μεροληπτικού χειρισμού του θέματος, αποτελεί χειρίστο σύμβουλο αμεροληψίας, για μια τόσο ευαίσθητη μελέτη. Ιδιαίτερα όταν είναι γνωστή η τρομερή φόρτιση για το λεγόμενο σύγχρονο «Μακεδονικό ζήτημα» στα Σκόπια, που αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς όλης της πολιτικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της περιοχής. Τους παραπάνω φόβους μορχειται να επιβεβαιώσει το τελικό αποτέλεσμα της έρευνας, η οποία είναι άκρας μονομερής. Ειδικότερα το κείμενο που αφορά την ελληνική Μακεδονία είναι αποκλειστικά στηριγμένο σε πηγές και δημοσιεύματα που εκδόθηκαν στα Σκόπια και τη Γιουγκοσλαβία, και που έχουν πολιτικό μάλλον, παρά καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα. Στις αντίστοιχες υποσημειώσεις (71-89) δεν υπάρχει ούτε μία ελληνική πηγή ή άποψη. Έτσι το κείμενο είναι μονομερές και απηχεί.

χωρίς προσχήματα, τις πολιτικές και επιστημονικές θέσεις αποκλειστικά της μιας πλευράς. Παραθέτω μερικά ενδεικτικά παραδείγματα:

(α) Χρησιμοποιείται ο όρος «Μακεδόνες» με εθνικό και όχι γεωγραφικό περιεχόμενο ακριβώς δηλαδή όπως γίνεται συστηματικά από τους πολιτικούς και επιστημονικούς εκφραστές των επίσημων θέσεων της «Δ.Μακεδονίας». Το ίδιο γίνεται και με τον όρο «Μακεδονία του Αιγαίου» (αντί για ελληνική Μακεδονία), ένα νεολογισμό, που προσπαθούν να εισαγάγουν στη διεθνή βιβλιογραφία οι συγγραφείς των Σκοπίων και μερικοί συνήγοροί τους (όπως π.χ. οι Τούρκοι). Η ελληνική άποψη, που είναι και η επικρατέστερη διεθνώς, δεν μνημονεύεται καν και έτσι παραβιάζονται οι στοιχειώδεις κανόνες πολιτικής και ιδεολογικής αποστασιοποίησης.

(β) Υποστηρίζεται ότι στη διάρκεια της δικτατορίας 1967-74 πολλοί «Μακεδόνες» φυλακίστηκαν. Από πουθενά όμως δεν προέκυψε ότι έγιναν «μειονοτικές διακρίσεις» στις διώξεις αυτές.

(γ) Αναφέρονται δήθεν διώξεις Βλάχων που μιλούν βλαχικά, ενώ είναι γεγονός ότι όχι μόνο κανένα εμπόδιο δεν υπάρχει για την ανάπτυξη των πολιτιστικών στοιχείων και της ανεμπόδιστης χρήσης της γλώσσας όπου αυτή ομιλείται ακόμα, αλλά και δεκάδες πολιτιστικών συλλόγων Βλάχων έχουν δημιουργηθεί –λειτουργεί μάλιστα και ομοσπονδία– και τα τελευταία χρόνια εγκρίθηκαν στα ελληνικά πανεπιστήμια αρκετές διδακτορικές διατριβές που μελετούν την κουτσοβλαχική.

(δ) Ο όρος «γιουγκοσλαβικές πηγές» και τα ανακινωθέντα του γιουγκοσλαβικού πρακτορείου ειδήσεων (Tanjug) συναντώνται σε κάθε παράγραφο σχεδόν και συχνά δύο και τρεις φορές. Αντίθετα οι ελάχιστες φορές που γίνεται αναφορά σε ελληνικές θέσεις (χωρίς βέβαια παραπομπές) έχουν συνήθως τον προσδιορισμό των «ισχυρισμών».

(ε) Προβάλλεται ένα εξωφρενικό στατιστικό στοιχείο: Σήμερα, ο αριθμός των «Μακεδόνων» στην «Μακεδονία του Αιγαίου» είναι σύμφωνα με ορισμένες γιουγκοσλαβικές πηγές 350.000, αλλά πιο αξιόπιστοι υπολογισμοί τους θεωρούν 200.000 (!) Να σημειωθεί ότι η έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ υπολογίζει τους σλαβόφωνους μεταξύ 20-50.000 ατόμων, αριθμός εξίσου αυθαίρετος.

(στ) Υπάρχουν βέβαια και ορισμένες κραυγαλέες γεωγραφικές και χρονολογικές ανακρίβειες: Έτσι, το βουνό Γράμμος «μετακινείται» από την Καστοριά, όπου βρίσκεται, στην νότια Αλβανία, ενώ η ελληνοτουρκική κρίση του Μαρτίου 1987 «μετατίθεται» στο 1988.

Οι παραπάνω ενδεικτικές επισημάνσεις δείχνουν ότι ο στόχος που θέτει ο πρόλογος της έκθεσης του Μ.Ρ.Γ., για μια «έγκυρη και αντικειμενική αναφορά στις μειονότητες στα Βαλκάνια», δεν επιτεύχθηκε τουλάχιστον όσον αφορά τη χώρα μας. Πρόκειται για ένα διάτρητο από επιστημονικής απόψεως κείμενο.

3. Η έκθεση του Helsinki Watch με τίτλο «Η καταστροφή μιας εθνικής ταυτότητας: οι Τούρκοι της Ελλάδας» (1990).

Για την έκθεση αυτή δεν θα αναφέρουμε πολλά, λόγω στενότητας χώρου. Λίγες μόνο παρατηρήσεις. Ασχολείται μόνο με το θέμα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης και ο «χρωματισμένος» τίτλος της μαρτυρεί για το περιεχόμενο και τα συμπεράσματά της. Κατά τη γνώμη μας είναι αποκαλυπτική για το μέγεθος του προβλήματος που έχει δημιουργηθεί τόσο εσωτερικά στη Θράκη, όσο και κυρίως στην διεθνή προβολή και αντιμετώπισή του. Ένα πρόβλημα του οποίου την ουσία περι-

γράψαμε νωρίτερα και για το οποίο η παρέμβαση της ελληνικής Πολιτείας επείγει. Τόσο για την επίλυση των όποιων υπαρκτών ή διογκωμένων προβλημάτων, όσο και για την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης (και ιδιαίτερα των συναφών επιστημονικών κύκλων) για τις πραγματικές διαστάσεις και πολλές μη ορατές αιτίες του ζητήματος. Πάντως η έκθεση αυτή, παρά την εμφανή φόρτισή της υπέρ της μειονοτικής πλευράς και των πολλών διαπιστώσεων και στοιχείων που δεν μας βρίσκουν σύμφωνους, πρέπει να θεωρηθεί πιο ισορροπημένη από την έκθεση του M.R.G., καθώς συχνά απέναντι στην άποψη της μουσουλμανικής πλευράς, παραθέτει την αντίστοιχη των ελληνικών αρχών ή χριστιανικών παραγόντων της περιοχής. Συχνά πάντως παρατηρείται και εδώ η άνιση παράθεση των στοιχείων. Έτσι, για παράδειγμα:

(α) Αναφέρεται ότι η «ιστορική εχθρότητα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας αντικατοπτρίζεται στη μεταχείριση από την Ελλάδα της τουρκικής μειονότητας», και παρατίθεται σειρά διακρίσεων και παραβιάσεων. Δεν γίνεται όμως η παραμικρή νύξη για τους διαγμούς και την εξολόθρευση του Ελληνισμού της Τουρκίας. Σε παραπομπή μόνο, υπάρχει ασχολίαστη η πληροφορία ότι «η Ελληνική Κοινότητα της Κων/πολης που ήταν 100.000 (!) το 1923, είναι τώρα περί τις 3.500, σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση».

(β) Αναφέρεται μέσα στο κείμενο η πληροφορία ότι εκδίδονται 7 εφημερίδες – περιοδικά στην τουρκική γλώσσα, ενώ μόνο σε υποσημείωση παρέχεται ο αντίλογος της ελληνικής κυβέρνησης, ότι τα εκδιδόμενα αυτά έντυπα είναι 16.

(γ) Επεξηγείται, εντελώς αντιεπιστημονικά και υπεραπλουστευτικά, ότι «οι όροι τουρκική μειονότητα, τουρκική κοινότητα, μουσουλμανική μειονότητα, Έλληνες Τούρκοι και τουρκογενείς, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στην έκθεση. Όλοι αναφέρονται στους Έλληνες πολίτες τουρκικής καταγωγής της Θράκης».

Τέλος, οι 8 συστάσεις που υπάρχουν στο τέλος της έκθεσης προς την ελληνική κυβέρνηση για παύση των διακρίσεων προς την «τουρκική μειονότητα», καταλήγουν ως εξής:

«Το Helsinki Watch συνιστά στην κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών στα πλαίσια της μακράς φιλίας της με την Ελλάδα και της συνεχιζόμενης παροχής στρατιωτικής βοήθειας (348.495.000 δολ. για το 1990), να αναγνωρίσει και να καταδικάσει τις καταχρήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που στοιχειοθετούνται σ' αυτή την έκθεση, και να καταβάλει κάθε προσπάθεια για να πείσει την κυβέρνηση της Ελλάδας να εφαρμόσει τις παραπάνω συστάσεις».

Η έκκληση λοιπόν αυτή της έκθεσης του Helsinki Watch, εξηγεί ίσως και την αλλαγή των θέσεων που περιείχαν οι μέχρι τώρα εκθέσεις του Στέιτ Ντιπάρτμεντ για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα. Το εύλογο ερώτημα όμως, που τίθεται σε κάθε καλόπιστο και σκεπτόμενο παρατηρητή, είναι: Άραγε το Helsinki Watch απηύθυνε την ίδια (αν όχι πολλαπλάσια σε ένταση) έκκληση προς τις ΗΠΑ για την συνεχιζόμενη κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων του λαού της Κύπρου από την Τουρκία (που και οι δύο είναι χώρες που υπέγραψαν τη Τελική Πράξη του Ελσίνκι και της ΔΑΣΕ). Και αν, όπως φέρεται να δήλωσε ένας μουσουλμάνος δικηγόρος της Δ.Θράκης στο Helsinki Watch, «πρέπει να πέσει το αόρατο τείχος του Βερολίνου στη Δ.Θράκη» (!), τότε θα πέσει το υπαρκτό και απάνθρωπο τείχος στη Λευκωσία και σ' όλη την Πράσινη Γραμμή;

Θα κλείσουμε την σύντομη αναφορά στην έκθεση αυτή, με την παρατήρηση ότι,

όπως ρητά δηλώνεται, αυτή συμφωνεί και λαμβάνει υπόψη της τις διαπιστώσεις της προηγούμενης έκθεσης του Μ.Ρ.Γ., που αφορούν την «τουρκική» μειονότητα στην Ελλάδα. Ενός κακού, μύρια έπονται...

4. Επειδή από ορισμένους κύκλους έγινε αναφορά και σε πρόσφατη έκθεση της «Διεθνούς Αμνηστίας», πρέπει να λεχθεί ότι η αναφορά αυτή είναι απόλυτα ανακριβής. Η έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας, που εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1990 και καλύπτει όλο το 1989, περιέχει μόνο πληροφορίες για τους «αντιρρησίες συνείδησης» στην Ελλάδα και δεν αναφέρεται σε μειονοτικά θέματα. Σημειώνει μάλιστα ως θετική την δυνατότητα άοπλης θητείας, μολονότι βέβαια ασκεί κριτική στο ότι αυτή είναι διπλάσιου χρόνου από την ένοπλη.

Η ουσία των «μειονοτικών» προβλημάτων

Α) Πράγματι, υπάρχει μια ομάδα δίγλωσσων Ελλήνων πολιτών (στη δυτική και κεντρική Μακεδονία) που ομιλεί (εκτός της ελληνικής) ένα σλαβικό γλωσσικό ιδίωμα, κατάλοιπο γλωσσικού εκσλαβισμού που έγινε στη Μακεδονία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Δεν πρόκειται όμως για «μειονότητα» και μάλιστα με την ψευδεπίγραφη «μακεδονική» εθνική συνείδηση και καταγωγή, που προβάλλουν τα Σκόπια, και φαίνεται να υπονοεί και η έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ (τουλάχιστον πριν την ανασκευή της). Το δε γλωσσικό αυτό ιδίωμα προέρχεται και προσιδιάζει περισσότερο με την βουλγαρική γλώσσα, παρά με την νεοφανή γλώσσα των Σκοπίων. Η εθνική τους συνείδηση είναι αμιγώς ελληνική, όπως περίτρανα προκύπτει από τη συμμετοχή τους στους αγώνες του Έθνους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908), βασικά στελέχη του οποίου ήσαν σλαβόφωνοι Έλληνες.

Στο σημείο αυτό πρέπει να κάνουμε μια απαραίτητη διευκρίνιση: η ελεύθερη χρησιμοποίηση και διατήρηση της σλαβικής αυτής διαλέκτου είναι και πρέπει να είναι σεβαστή. Το ίδιο ισχύει και για την όποια πολιτιστική ιδιαιτερότητα τους (όπως εξάλλου συμβαίνει και με τους Βλάχους, Αρβανίτες κλπ.) Το πρόβλημα βέβαια είναι ότι, καθώς πρόκειται μόνο για ομιλούμενο ιδίωμα χωρίς γραπτή επεξεργασία και παράδοση, είναι δύσκολο να διδαχθεί. Εξάλλου, ομιλείται κυρίως στο οικογενειακό πλαίσιο, όπου μάλιστα οι νέοι προτιμούν τα ελληνικά.

Εκείνο που είναι απαράδεκτο όμως, είναι η προσπάθεια εκμετάλλευσης αυτής της γλωσσικής ομάδας από την προπαγάνδα των Σκοπίων, και η επιχείρηση ένταξής της στο ανύπαρκτο «μακεδονικό έθνος» και την ανύπαρκτη «μακεδονική γλώσσα», που χαλκεύθηκαν από τον Τίτο, μετά το 1944, στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία. Όταν μάλιστα, επιπλέον τα Σκόπια προωθούν και εδαφική διεκδίκηση κατά κυρίαρχου ελληνικού χώρου, της πανάρχαιας Ελληνικής Μακεδονίας, όπως αναφανδόν διακηρύχθηκε στην πρόσφατη προεκλογική της εκστρατεία. Τέτοιοι ελληνικοί φόβοι νομιμοποιούνται και από την ιστορική εμπειρία, δηλαδή, από τις πολλές προσπάθειες αυτονόμησης ή προσάρτησης της Ελληνικής Μακεδονίας, που έγιναν στο παρελθόν (παλιότερα από την Βουλγαρία και την Comintern, στα πλαίσια της προωθούμενης Κομμουνιστικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας, και πιο πρόσφατα από τον Τίτο, στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας).

Β) Η Ελληνική Πολιτεία, καθόσον γνωρίζουμε δεν αρνείται ούτε την τουρκική

καταγωγή ενός ποσοστού περί το 49% των Ελλήνων μουσουλμάνων της Θράκης, ούτε το δικαίωμά τους να την επικαλούνται για νόμιμους σκοπούς. Αυτό όμως που δεν αποδέχεται η Ελλάδα είναι η προσπάθεια της Τουρκίας να χειραγωγήσει, και μάλιστα ολόκληρη τη μειονότητα (με απροκάλυπτες ή συγκαλυμμένες παρεμβάσεις μέσω του Τουρκικού Προξενείου της Κομοτηνής, των μέσων ενημέρωσης της Τουρκίας και ορισμένων οργανώσεών της) και να υπονομεύσει τις σχέσεις της μειονότητας με την Ελληνική Πολιτεία. Υπάρχουν εξάλλου, ορισμένες ενδείξεις για τουρκικές βλέψεις σταδιακής αποσταθεροποίησης, με στόχο την αυτονόμηση και τελικά ίσως την απόσχιση των ακριτικών περιοχών της χώρας μας όπου κατοικούν μουσουλμάνοι, σε συνδυασμό με αντίστοιχες επιδιώξεις για τις με μουσουλμανικό πληθυσμό περιοχές της Βουλγαρίας (κατά το γνωστό πρότυπο της Κύπρου). Σ' αυτούς τους στόχους η πολιτική της Τουρκίας υποβοηθείται από συγκεκριμένους εξτρεμιστικούς κύκλους της μειονότητας, τους οποίους, κατά πληροφορίες, αφειδώς χρηματοδοτεί και οι οποίοι συχνά προσπαθούν, με ποικίλους τρόπους, να παρασύρουν και τις μεγάλες μουσουλμανικές μάζες, που είναι κατά βάση φιλήσυχοι πολίτες και συμβιούν αρμονικά με το χριστιανικό στοιχείο της περιοχής. Αυτό το τελευταίο πρέπει πάντα να το τονίζουμε, γιατί έχει επιβεβαιωθεί από την μακρόχρονη ειρηνική συμβίωση τόσων δεκαετιών, αλλά πιστοποιήθηκε επανειλημμένα και από διεθνείς εκθέσεις (μέχρι πέρσι μάλιστα προέκυπτε και από τις εκθέσεις του Στέιτ Ντιπάρτμεντ). Χαρακτηριστικό δείγμα των παρεμβάσεων της Άγκυρας αποτελεί η απαγόρευση εισόδου στην Τουρκία πολλών μελών της μουσουλμανικής μειονότητας, που είναι γνωστά για τις μετριοπαθείς θέσεις τους στα ζητήματα της μειονότητας. Εξάλλου, αποστομωτική απάντηση στις καταγγελίες που έχουν διατυπωθεί, δίνουν πολλές δηλώσεις μουσουλμάνων πολιτευτών, οι οποίοι τονίζουν τις αγαθές σχέσεις των δύο πληθυσμιακών στοιχείων της Θράκης, και την δυνατότητα επίλυσης όλων των προβλημάτων της μειονότητας στα πλαίσια της ελληνικής έννομης τάξης, ενώ καταγγέλλουν τη στάση ορισμένων ακραίων στοιχείων. «Είμαστε η πλέον ευτυχής μειονότητα της Βαλκανικής Χερσονήσου, αντίθετα με τις μειονότητες που διαβιούν στην Τουρκία», τόνισε εύγλωττα ο μουσουλμάνος πολιτευτής Γιασάρ Χαλήλ. Δυστυχώς, τις προσπάθειες υπονομευσης της συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων, βοήθησε και η απουσία συστηματικής μέριμνας του ελληνικού κράτους γι' αυτήν την υποβαθμισμένη ακριτική περιοχή, η εμπλοκή του θέματος στις εσωτερικές κομματικές αντιπαραθέσεις στο παρελθόν, και κάποιες οριακές διακρίσεις, που ήταν αποτέλεσμα της καχυποψίας που προκαλούσαν οι συχνές κρίσεις στις σχέσεις Ελλάδος-Τουρκίας, καθώς και κάποιες φιλοτουρκικές προκλήσεις των ακραίων στοιχείων της μειονότητας στην ίδια τη Θράκη.

Εξίσου απαράδεκτη όμως είναι η προσπάθεια της Άγκυρας και ορισμένων γνωστών μειονοτικών παραγόντων, να «ιδιοποιηθούν» όλους τους μουσουλμάνους της μειονότητας και να τους θεωρήσουν συλλήβδην ως τουρκικής καταγωγής. Αυτό είναι απόλυτα ανακριβές, καθώς περί το 35% είναι Πομάκοι, φύλο εντελώς διαφορετικής καταγωγής από τους Τούρκους (όπως τεκμηριώνουν ελληνικές και διεθνείς μελέτες), ενώ υπάρχει και ένα ποσοστό των Αθιγγάνων μουσουλμάνων στη Θράκη, που φτάνει το 16% (η μεγάλη πλειονότητα των απανταχού της Ελλάδος Αθιγγάνων, βέβαια, είναι χριστιανοί ορθόδοξοι). Την παραπάνω εθνολογική κατανομή δέχεται και η έκθεση Σιγκουάν (που υιοθέτησε η ΕΟΚ).

Λάθη της ελληνικής διοίκησης, αλλά και οι δραστήριες προσπάθειες ορισμένων

τουρκογενών και της τουρκικής προπαγάνδας για προσεταιρισμό των δύο άλλων προαναφερθέντων στοιχείων (με βάση την κοινή θρησκεία τους) έχουν επιφέρει σύγχυση και έχουν δημιουργήσει σημαντικά «προγεφυρώματα» τουρκικής επιρροής και σ' αυτά τα μη τουρκογενή στοιχεία.

Τέλος, θα πρέπει για πολλοστή φορά να τονιστεί ότι η Συνθήκη της Λαζάννης κατοχυρώνει τα συλλογικά δικαιώματα της μειονότητας σε θρησκευτική βάση, ως μουσουλμάνων, και όχι σε εθνική, ως τουρκικής ή άλλης καταγωγής. Αυτό τονίζεται πάντα, και ορθά, με ιδιαίτερη επιμονή από την Ελλάδα, γιατί γίνεται συστηματική προσπάθεια να εμφανισθεί η μειονότητα ως εθνική, με στόχο ακριβώς την ιδιοποίηση του συνόλου των μουσουλμάνων της Θράκης, ως τουρκογενών, από την Τουρκία, η οποία, τελευταία, εμφανίζεται ως η προστάτις δύναμις όλων των μουσουλμάνων των Βαλκανίων.

Επίσης, η Συνθήκη της Λαζάννης επιβάλλει την αρχή της αμοιβαιότητας στο ζήτημα της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα και της ελληνικής στην Τουρκία, όπως και την αριθμητική τους συμμετρία. Οι συστηματικές και μεθοδευμένες διώξεις του Ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, όπως και της Ίμβρου-Τενέδου, με κορύφωση το 1955 και 1964, οδήγησαν στην ουσιαστική εξαφάνιση της ελληνικής μειονότητας και ανατροπή της επιβαλλόμενης συμμετρίας. Στις φοβερές εκείνες μέρες (που μπροστά τους ωχριούν τα όποια παράπονα διακρίσεων της μειονότητας της Θράκης) ήρθε να προστεθεί και η κυπριακή τραγωδία. Όλα αυτά βέβαια, δεν συνδέονται με κανένα τρόπο, ούτε πρέπει να συνδεθούν ποτέ, με την μεταχείριση των τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, από την Ελληνική Πολιτεία. Ο σεβασμός των δικαιωμάτων τους αποτελεί υποχρέωση της χώρας μας, που απορρέει από το διεθνές δίκαιο, αλλά και το ελληνικό Σύνταγμα. Οι «τραυματικές» μέρες του παρελθόντος όμως, συνδυαζόμενες με την τωρινή επεκτατική πολιτική της Τουρκίας κατά της Ελλάδας και τις παρεμβάσεις της στα θέματα της μειονότητας, δημιουργούν μοιραία αρνητικό κλίμα για τη θετική ανάπτυξη των σχέσεων της μειονότητας με την Ελληνική Πολιτεία και το χριστιανικό τοπικό στοιχείο (χωρίς πάντως αυτό να αναιρεί τον κανόνα της ειρηνικής συμβίωσης). Και αυτό συμβαίνει, κυρίως λόγω της καχυποψίας και αγανάκτησης που προκαλεί η ουσιαστικά ανθελληνική και προκλητική στάση ορισμένων ακραίων μειονοτικών στοιχείων, που μοιλονότι Έλληνες πολίτες ή ακόμη και μέλη του ελληνικού Κοινοβουλίου, με τις δραστηριότητες και τις εμπρηστικές δηλώσεις τους, δείχνουν να λειτουργούν σαν όργανα ξένων συμφερόντων και να προσπαθούν να δημιουργήσουν ρήγματα στις σχέσεις της μειονότητας με τον χριστιανικό πληθυσμό. Η στάση λοιπόν της μεγάλης μάζας του μουσουλμανικού πληθυσμού απέναντι στα εξτρεμιστικά αυτά στοιχεία, αλλά και στην πολιτική της Τουρκίας, είναι ένα καθοριστικό στοιχείο για την αρμονική ανάπτυξή του στα πλαίσια της Ελληνικής Πολιτείας. Η απομόνωση των στοιχείων αυτών και η υιοθέτηση του διαλόγου με την Ελληνική Πολιτεία για τα όποια παράπονα και αιτήματα των μελών της μειονότητας, αποτελεί την καλύτερη επιλογή για την ευημερία της. Προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να βοηθησει και το ελληνικό κράτος, στηρίζοντας τα μετριοπαθή στοιχεία της μειονότητας, επιλύοντας, σύντομα και αποτελεσματικά, τα θέματα αιτήματά της και αναβαθμίζοντας πολύπλευρα την περιοχή. Η Ελλάδα δεν ήταν ποτέ χώρα που άσκησε καταπίεση έναντι οιοδήποτε, αλλά αντίθετα, επέδειξε ανοχή, προσαρμοστικότητα και φιλική συμπεριφορά προς τα αλλογενή στοιχεία που κατοικούσαν κατά καιρούς στο έδαφός της.

Εξάλλου, ο ελληνικός λαός έχει τόσες πικρές εμπειρίες διώξεων και καταπίεσης, που είναι αδύνατον να συμπεριφερθεί με όμοιο τρόπο. Η Ελλάδα όμως δεν έχει άλλα περιθώρια εδαφικής συρρίκνωσης και έτσι είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη σε ό,τι θα μπορούσε να διακινδυνεύσει την εδαφική της ακεραιότητα. Και καθώς πληθαίνουν οι ενδείξεις ότι σ' αυτό στοχεύουν μακροπρόθεσμα αυτοί που ανακινούν υπαρκτά ή ανύπαρκτα μειονοτικά ζητήματα, είναι αναπότρεπτο να αυξάνει η καχυποψία του ελληνικού λαού και της Πολιτείας. Η καχυποψία αυτή εκφράστηκε, στο παρελθόν κυρίως, με την λήψη κάποιων «αμυντικών» προληπτικών μέτρων, διοικητικής φύσεως. Τα μέτρα αυτά όμως, θα πρέπει να κινούνται μέσα σε προσεκτικά προσδιορισμένα νόμιμα όρια, και δεν θα πρέπει να περιορίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα της μεγάλης μάζας των μελών της μειονότητας. Στο βαθμό δε που δεν συμβιβάζονται με τις υποχρεώσεις που επιβάλλουν το ελληνικό Σύνταγμα και οι διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις που έχει αναλάβει η χώρα μας, στους τομείς των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων, θα πρέπει να αρθούν, έστω και σταδιακά. Έτσι, δεν θα δίνεται η δυνατότητα καταγγελιών σε θάρος της χώρας μας, από άλλα κράτη ή οργανώσεις, που συχνά, αξιοποιώντας κακόβουλα τις όποιες παραλείψεις, δημιουργούν διογκωμένες ή και ανυπόστατες εντυπώσεις. Αντίθετα, η προσπάθεια των ελληνικών αρχών θα πρέπει να κινείται προς την κατεύθυνση αποτροπής ξένων διεισδύσεων και αυθαίρετων παρεμβάσεων και εναντίον εκείνων που στο εσωτερικό της χώρας τις ενισχύουν (στις περιπτώσεις των οποίων η επιβολή των νόμων θα πρέπει να είναι αυστηρότατη).

Οι παραπάνω εθνικοί κίνδυνοι είναι, δυστυχώς, ελάχιστα πιστευτοί ή ορατοί από κάποιους ξένους αναλυτές, οι οποίοι συχνά εκ του μη όντος δημιουργούν θέματα ή εμφανίζουν διογκωμένα τα όποια προβλήματα υφίστανται, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τις υπόλοιπες συνθήκες και παράγοντες που τα επηρεάζουν. Δεν θα πρέπει, εξάλλου, να ξεχνάμε ότι οι νομικές ρυθμίσεις (π.χ. για τα μειονοτικά δικαιώματα) δεν είναι ποτέ ανεξάρτητες από το κοινωνικό πλαίσιο λειτουργίας τους (δηλαδή, από το επίπεδο των σχέσεων της μειονότητας με την πληθυσμιακή πλειονότητα ή ακόμη με το επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της συγκεκριμένης περιοχής). Συνεπώς, η αρμονική σχέση χριστιανών και μουσουλμάνων (με την απομόνωση των γνωστών εξτρεμιστών), η κοινωνικοοικονομική βελτίωση της περιοχής και οι καλές σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας!) θα συνεισφέρουν σημαντικά στη βελτίωση του επιπέδου ζωής και δικαιωμάτων της μειονότητας της Θράκης.

Διαπιστώσεις

Με την ανάλυση που προηγήθηκε, επιχειρήσαμε (με αφορμή την έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ) να δώσουμε μια εικόνα για τα υπαρκτά ή προβαλλόμενα μειονοτικά ζητήματα στην Ελλάδα και να προσεγγίσουμε κριτικά μια σειρά από διεθνή κείμενα που τα αφορούν.

Η δική μας διαπίστωση είναι ότι ουσιαστικά προβλήματα μειονοτικών διακρίσεων και καταπίεσης δεν υπάρχουν στη χώρα μας, ιδιαίτερα σε σύγκριση με την μορφή και την ένταση αντίστοιχων προβλημάτων που παρουσιάζονται σε πολλά άλλα κράτη και μάλιστα και σε γειτονικά μας. Τα προβαλλόμενα ως προβλήματα, είναι σε μεγάλο βαθμό «εισαγόμενα», μέσω ξένων παρεμβάσεων ή υποκίνησης, και δημιουργούν εύλογα φόβους στην Ελλάδα, καθώς μάλιστα εντοπίζονται σε ακριτικές ελληνικές περιοχές που στο παρελθόν, αλλά και σήμερα, αποτελούν αντικείμενο έμμεσων ή άμε-

σων εδαφικών βλέψεων. Κάποια μικρής έκτασης προβλήματα, που εντοπίζονται στο χώρο της μουσουλμανικής μειονότητας, μπορούν και πρέπει να επιλυθούν με νομοθετικές και διοικητικές προσαρμογές, αλλά κυρίως με την ασφαλή μέθοδο της οικονομικής ανάπτυξης της Θράκης. Γιατί, πολλά από τα προβλήματα έχουν σαν βασική αφετηρία τους τη χαμηλή ανάπτυξη της περιοχής, και βέβαια είναι σε αρκετό βαθμό κοινά και για τον χριστιανικό πληθυσμό.

Γενικότερα πάντως, ο ρόλος των εκθέσεων διεθνών οργανισμών που ασχολούνται με την προστασία των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων, μπορεί να αποβεί θετικός για τον εντοπισμό και την επίλυση των αντίστοιχων προβλημάτων. Απαιτείται όμως, συστηματική εξέταση με βάση αξιόπιστα και διασταυρωμένα στοιχεία, που θα αντλούνται από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές και θα αξιολογούνται μακριά από φορτίσεις και σκοπιμότητες. Έτσι, θα επιτυγχάνεται ο προσδιορισμός της αληθινής έκτασης των προβλημάτων καθώς και των αιτιών τους. Σε αντίθετη περίπτωση, το αποτέλεσμα των διεθνών αυτών εκθέσεων μπορεί να μεταβληθεί σε υλικό προπαγάνδας και αποσταθεροποίησης ή να χρησιμοποιηθεί για να δυναμιτίσει τις διακρατικές σχέσεις.

Ειδικότερα τέλος, σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, θα πρέπει να δραστηριοποιηθούμε (κυβέρνηση και πολίτες) ώστε με μετριοπάθεια και ευρύτητα πνεύματος να επιλύσουμε τα όποια προβλήματα, αλλά και με αποφασιστικότητα, να αποτρέψουμε τους ενδεχόμενους κινδύνους, ενημερώνοντας την εσωτερική και διεθνή κοινή γνώμη για τις θέσεις μας. Θα πρέπει δε να έχουμε κατά νου (παραφράζοντας τον Θουκυδίδη) ότι συχνά «η δική μας απραξία ή τα λάθη, αποτελούν μεγαλύτερο κίνδυνο απ' τις ενέργειες των άλλων».